

Diskussion

Middelalderens kirkestruktur I

AF BJØRN POULSEN

Igennem syv kapitler argumenterer Jakob Kieffer-Olsens disputats *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark* for, at der i middelalderens Danmark eksisterede en langt mere fleksibel kirkestruktur end hidtil antaget.¹ Konklusionen er bl.a., at det først sent i 1200-tallet blev lagt fast, hvilken kirke man søgte og betalte tiende til, og at præstegårde tilsvarende er et fænomen fra sent 1200-tal. Videre fastslås det med stor sikkerhed, at der gennem hele middelalderen var overordentlig mange kirkenedlæggelser og nyskabelser. Flexibilitet er nøgleordet.

I sit forsøg på at vise denne længe flydende tilstand tager Jakob Kieffer-Olsen udgangspunkt i det materielle og det nære, som det er hans skik. Han har tidligere skrevet om sin hjemby Vejles bymarker og sortebrødrekloster.² Fra disse emner har han bl.a. via en udgravning af kirken i Tirup nær Vejle med dens 574 grave bevæget sig til generelle dateringer af de danske middelaldergrave. I ph.d.-projektet „Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark“ introducerede Kieffer-Olsen i 1993 den i Danmark herskende typologi for datering af kristne middelaldergrave.³ Hans tidligere fremlagte arbejde er solidt, og solid er også afhandlingen *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Her har Kieffer-Olsen i en kombination af sin interesse for ødekirker og grave kastet sig over noget så stort og så omfattende som nettet af

¹ Jakob Kieffer-Olsen: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, Nationalmuseet og Syddansk Universitetsforlag, Odense 2018, 797 s. i to bind, 498 kr. Denne anmeldelse er en forkortet version af mit indlæg som anden opponert ved forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet, 23. november 2018. Førsteopponenten professor Jes Wienbergs opposition og indlæg ex auditorio ved seniorforsker Jan Brendalmo publiceres i *Kuml* 2019.

² Jakob Kieffer-Olsen: „Vejles bymark – dens størrelse og opdeling“, *Land og by i middelalderen*, 5-6, Horsens 1989, s. 193-209.

³ Jakob-Kieffer-Olsen: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark*, Skrifter fra Afdeling for Middelalderarkæologi og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev, 1, Aarhus 1992.

kirker i middelalderens Danmark, og det i en stadig jævnføring mellem danske og nordeuropæiske forhold.

Tilgangen er i høj grad åben og ikke-komplicerende. Definitionen af hovedbegrebet „kirke“ er f.eks. ikke indviklet. Det er blot „en bygning, hvori, der foregår kirkelige handlinger“, mens afhandlingstitlens andet element, „kirkestruktur“ ganske simpelt bestemmes som „det samlende billede af de til enhver tid eksisterende kirker“. Umiddelbart kunne man måske nok mene, at dette er en simplificering, der ser bort fra den spirituelle kirke, det „åndelige bygningsværk“, som man kaldte det i middelalderen, og fra riterne. Men det er ikke afhandlingens sag.

Åbenheden i afhandlingen er så stor, at den ikke formulerer en egentlig problemstilling. Til gengæld har den en tese, en grundtanke. Jakob Kieffer-Olsens syn på middelalderen er, som allerede nævnt, at tingene var fleksible, at de ændrede sig hele tiden. Side 665 i værket siger han meget karakteristisk, at middelaldermenneskets virkelighed „må have været præget af foranderlighed“. Han er interesseret i bevægelse og variation og finder dette i rigt mål. I afhandlingen får vi mængder af forskellige eksempler på sognestrukturens udvikling, på kirkenedlæggelser og oprettelser, på kirkefunktioner og på patronatsrettens udformninger og transformationer. Middelalderen var altså ikke enhed. Først på reformationstiden og, med Kieffer-Olsens ord, som resultat „af en tilpasning over tid“ (s. 12) fremstod angiveligt en afsluttet sognestruktur, en monolitisk kirke.

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark er i ret høj grad meto-disk anlagt. Materialet lægges til rette for en undersøgelse, det mulige og det sandsynlige bliver udpeget. Teksten prætenderer ikke at være den endelige tolkning, og kildegrundlaget – skriftlige kilder, arkæologi, stednavn, sagn og meget andet – er da også mangeartet og ikke alt sammen af samme validitet, som det ærligt indrømmes.

Men hovedresultatet står altså klart. Det er, at Danmark havde mange kirker i middelalderen, mange flere, end vi troede: „Der kan have været ikke 3.100 kirker i Danmark, men mellem 11.000 og 38.000, og ses der kun på sognekirker, kan der have været mellem 4.100 og 8.600 og ikke 2.692“ (s. 153). Dette er en nyskabende konklusion, der, hvis den accepteres af videre forskning, må føre til en omskrivning af litteraturen om den danske kirke i middelalderen. Man må umiddelbart sige, at de store tal sandsynliggøres af de mange middelalderlige ødekirker, der lokaliseres i disse år.⁴

⁴ Et eksempel på en af de nyfundne middelalderkirker: Inger Marie Hyldgaard: *Tjærby ødekirke og kirkegård*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2016.

Kirkestrukturens udvikling

En egentlig dateret kvantificering af kendte kirker, ødekirker og nyanlagte kirker eller en fastlæggelse af ændringerne af deres forekomst i tid og rum, som ellers ville kunne sammenholdes med tanker om samfund og konjunktur, findes i mindre grad i afhandlingen. Man kan her ærgre sig over, at Nils Engbergs arbejde, *Danmarks døde kirker*, som siden 2004 har været under udarbejdelse, ikke har kunnet inddrages og diskuteres, da den først efterfølgende forelå trykt.⁵ I al fald savnes hos Kieffer-Olsen en form for katalog til kvalificering af debatten om den kronologiske udvikling. Man kunne i forlængelse heraf også savne regionale eksempler med god dækning, en stærkere konkret binding til den regionale geografi. Med geografisk næranalyse kunne man f.eks. bedre diskutere, om man, som i Sverige, kan udpege stabilere, tætbyggede områder med tidlig „låsning“ af sognestruktur og andre områder med senere låsning.

Afhandlingens titel angiver, at den tidsmæssigt vil beskæftige sig med „middelalderens Danmark“. Men i realiteten ligger forfatterens interesse fra 1100-tallets midte (eller måske endda senere) og til reformationstiden. I kapitel 4 „Kirkeetablering“ siger Kieffer-Olsen: „Fokus er lagt på de ændringer, som skete i kirkestrukturen efter den første fase, efter cirka 1250“ (s. 423). Afhandlingen er altså ikke fokuseret på tiden 800-1250, hvor de grundlæggende kirkestrukturer ellers blev etableret.

Det gør selvfølgelig, at Kieffer-Olsen ikke kan overveje, om kirkerne blev bygget på helt bar mark eller på steder, der allerede havde en betydning i det førkristne samfund som eksempelvis tingsted, men vigtigere er det, at det sene kronologiske snit besværliggør drøftelsen af kirkestrukturens udviklingstræk. Jeg kan give et eksempel på, at det sene begyndelsespunkt kan siges at spænde ben for analysen. På afhandlingens side 501 kan man i et afsnit om kirkers funktioner læse om „offentlige kirker“. Her diskuteres kirker som centrale begravelsespladser for et større område. Det udtales godt nok, at det ikke skal berøres, om den type funktion har eksisteret før 1050, og det er jo som sådan i orden, men altså næppe fremmende for analysen. Med den lagte tidsgrænse omgår forfatteren stort set debatten om mulig indflydelse fra det engelske minster- (hovedkirke) eller modersogne-system, hvor meget store sogne blev serviceret fra en centralkirke med dåbsret. Synspunktet om engelsk indflydelse er velkendt og bl.a. fremført af Stefan Brink og Peter Carelli, der ikke nævnes i teksten.⁶ Af-

⁵ Nils Engberg: *Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2018.

⁶ Stefan Brink: „The Formation of the Scandinavian Parish, with some Re-

handlingen omtaler på den anden side heller ikke en artikel af Marie Bønløkke Missuno, hvor hun rammer en pæl igennem minster-systemets eksistens i Danmark i 1000-tallet – af den simple grund, at det da var på vej ud i England.⁷ Som påvist af John Blair undergik det engelske kirkesystem i tiden fra 850 og op i 1000-tallet en forvandling fra minstersystemet til lokalsognesystemet.⁸ Så det var næppe et passende og tidssvarende forbillede, da den danske kirkestruktur tog form. Afhandlingen forfølger heller ikke videre aktivt, at der kan konstateres andre ældre centralkirker i Danmark, ældre end det udbyggede sognenet. Det ligger der ellers bestemt i nogle af de undersøgelser, som stadig refereres, bl.a. Ebbe Nyborgs og Morten Pedersens.⁹

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark refererer til „tingkirker“ og kirker ved herredsting og bruger dem som et middel til at søge ødekirker, men den omtaler ikke, at det står i 1200-tals kilderne, at der stadig var „herredskirker“ med udvidede funktioner: 1284 nævner Erik Klippings nyborgske forordning for Skåne „herredskirker“, hvor bonden kan aflevere sin afgift „stud“, hvis han ikke kan komme af med den på en kongsgård eller hos ombudsmanden selv.¹⁰ Endnu har vi kirken med navnet „Herredskirke“ på Lolland – nævnt et par gange i afhandlingen – hvor det i disse år vælter op med detektorfund fra vikingetid og tidlig middelalder som mønter, dragtnåle, beslag, sværdknapper og klædeplomber.¹¹ Det antyder da en tidlig central funktion. Man kommer også til at tænke på den velkendte 1000-tals kirke i Lisbjerg, som udgraveren Jens Jeppesen ret overbevisende foreslår har været placeret på en kongsgård, hvorfra Lisbjerg herred

marks Regarding the English Impact on the Process“, i J. Hill and M. Swan (red.): *The Community, the Family and the Saint: Patterns of Power in Early Medieval Europe*, Brepols, Turnhout, 1998, s. 19-44. Peter Carelli: „Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem“, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2000 (2001), s. 55-90.

⁷ Marie Bønløkke Spejlborg (nu Missuno): „Anglo-Danish Connections and the Organisation of the Early Danish Church. Contribution to a Debate“, *Networks and Neighbours*, 2 (2014), s. 71-86.

⁸ John Blair (red.): *Minsters and Parish Churches: The Local Church in Transition 950-1200*, Oxford University Committee for Archaeology, Oxford 1988.

⁹ Morten Pedersen: „'Capell. Olim'. Nygrundlæggelser af kirker og sognedannelse i dette middelalderlige Slesvig Stift, utrykt ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet 2003.

¹⁰ Erik Kroman (udg.): *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1971, s. 158, § 13.

¹¹ Jf. <https://danefaeblog.wordpress.com/2018/03/13/svaerdpommel-fra-herredskirke/> (tilgået 29-01-2019).

blev styret. Den må gå tilbage til en tid før nogen form for sognedannelse, men kom på den anden side til at indgå i denne.¹²

Det er et spørgsmål, om det ikke generelt kan være en hæmsko for at se udviklinger i kirkestrukturen ikke at begynde med begyndelsen? Mere specifikt kunne fænomenet hovedkirker, herredskirker etc. have fortjent en yderligere overvejelse i forbindelse med analysen af sognestrukturens dannelse. Det kunne f.eks. have indgået i den diskussion, som afhandlingen nævner, om vertikal sognedannelse (med nogle ældre sogne, der deles) og horisontal sognedannelse (hvor sognene kom til på én gang).

Afhandlingen har selvfølgelig overvejelser over langtidsforløbet i kirkestrukturens udvikling. Det har den i indledningen, rundt om i afhandlingen og i den relativt kortfattede konklusion. Afhandlingen formulerer sig indledningsvist generelt (s. 12): „hypotesen er, at den første store kirkebygningsfase resulterede i et antal kirker, der viste sig at være langt større, end der var behov for i slutningen af perioden – efter reformationen. Som konsekvens heraf er kirker blevet nedlagt middelalderen igennem, og det især på tidspunkter, hvor forandringer i for eksempel organisation, befolkningstal og økonomi har betinget det, men også forhold som naturkatastrofer og krige har spillet en rolle“. Den hypotese er jo nem at bevise, for ødekirkerne er der, og der er intet om kronologi i den. Mere præcis om den ene side af kirkestrukturens udvikling, kirkenedlæggelserne, bliver afhandlingen side 414, hvor det siges, at der skete kirkenedlæggelser gennem hele middelalderen og det mange, måske et femcifret tal, men: „med kulminationer sandsynligvis i 1200-tallet og op omkring 1300, i slutningen af 1300-tallet og begyndelsen af 1400-tallet samt ved og efter reformationen“. Kritisk kan man sige, at det levner jo ikke meget tid, hvor det ikke gik løs med nedlæggelser, men et mere nuanceret forsøg på periodisering af både oprettelser og nedlæggelser får man side 665 ff. Forløbet deles her i 1) 11-1200-årene, hvor kirkenettet nåede „maksimum“, men nedlæggelser var allerede i gang, 2) 12-1300-årene, hvor der skete „nedlæggelser af kirker i et voldsom omfang“ 3) 13-1400-årene, hvor nedlæggelser af kirker fandt sted „i stort tal“, idet dog „den permanente nedlæggelse af kirker som konsekvens af pesten og agrarkrisen var forbavsende fåtallig i forhold til halveringen af befolknings-

¹² Jens Jeppesen: „Lisbjerg kirke. Nye undersøgelser“, *Kuml. Årbog for jysk arkæologisk selskab*, 2004, s. 164-180. Jens Jeppesen: „Magnate Farms and Lordship from the Viking Age to the Medieval Period in Eastern Jutland: The Excavations at Lisbjerg and Haldum Churches“, i Bjørn Poulsen & Søren Sindbæk (red.): *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*, Brill, Leiden 2011, s. 137-146.

tallet“, 4) 14-1500-årene med „nye kirker“. Det er jo udmærket, men altså dog langt fra at give præcise tal.

Forbrugermagt?

Lidt samme mangel på lysende indikatorer må man sige, at der er i afhandlingen, når den skal forklare udviklingen i kirkestrukturen, altså skal udrede de samfundsmæssige og religiøse faktorer bag den flydende udvikling, som ellers så udmærket skildres. Faktorerne angives ganske vist, men de står ikke klart frem.

Umiddelbart bemærker man, at forfatteren er en praktiker, når der kommer til drivkræfterne. Overgangen fra trækirker til stenkirker forklares eksempelvis absolut funktionelt uden at se til behov for social markering: „Bygningsmæssigt må kirkeejerne have erfaret det uhenigtsmæssige i at bygge i træ“ (s. 670). Forfatteren tror langt hen ad vejen på forbrugermagt og taler hverken om status eller symboler. Han lader i ret høj grad udviklingen i kirkestrukturen være forbruger- og behovsstyret indtil ca. 1215 og endda videre de næste 50-80 år. Det siges side 48, at „sognemændenes mulighed for at vælge, hvilken kirke, de ville søge, må få konsekvenser for opfattelsen af tienden... Var man utilfreds, havde man en mulighed for at søge nabokirken og betale sin tiende og afgifter der, og set på den måde får tienden mere karakter af en brugsafgift end en ejendomsskat“. Videre hedder det side 667 om 1000-tallet: „For brugerne var der principielt set frit kirkevalg, hvis de ikke var underlagt en lokal kirkeejers gennem et afhængighedsforhold.“ På samme side siges det om 1000-1100-tallet: ”Behovene ændrede sig imidlertid, og det kunne medføre forandring for de allerede eksisterende kirker“. Side 670 tales fortsat om valgmulighederne for kirkelig betjening i 11-1200-tallet, mens der først op i 1200-tallet opstod den situation, hvor: „Den enkelte kunne ikke længere selv vælge, hvilken kirke, man ville sogne til“.

11-1200-tallet var helt uden tvivl tiden, hvor der til gamle kirker blev føjet nye, og paverne fastlagde som praksis, at hvis den gamle sognekirke lå for langt væk og kun kunne nås med besvær, så måtte man med bispens tilladelse oprette et nyt sogn. Spørgsmålet er blot, hvordan det hele gik til i praksis. Den her fremlagte opfattelse kan forekomme ganske modernistisk. Kan man virkelig med hensyn til kirkebyggeri, kirkenedlæggelser og sognevalg gennemgående tro på fri valg i 1100-tallets Danmark? Ser man på de sjællandske og skånske kirkelove fra omkring 1171, bliver der i al fald straks anlagt retssag, hvis man ikke har betalt sin tiende. Er det ikke for simpelt at se på folks handlinger som præget af valgfrihed i et samfund, der måske nok var præget af forhandling, men bestemt også af magt, vold og herskab,

en kirkestruktur, som afhandlingen selv beskriver som domineret af gårdkirker og kirkejustits?

Lad os se på en af de kirker, som har en pæn plads i afhandlingen, nemlig Tjæreby kirke ved Hillerød eller rettere sagt Æbelholt kloster. Her er et af de tilfælde, hvor det anføres (s. 43), at det var muligt, og det endnu i 1171, at stifte en ny kirke, uden at ejeren af den gamle kunne forhindre det. Det sker på baggrund af et brev fra 1171, hvori bisp Absalon giver Æbelholt privilegier, bl.a. til Tjæreby kirke, og al tienden fra Tjæreby sogn: „Og hvis der måske skulle komme til at opstå den tvangssituation for os eller nogle af vore efterfølgere, at der bør opføres en anden nærliggende kirke, fordi samme sogn kan synes nogle at have en al for vid udstrækning, skal det hverken være os eller en af vore efterfølgere tilladt at fradrage noget af Eders fornævnte kirkes tiender, der udgør mere end en fjerdedel, og overdrage dette til en ny kirke“.¹³ Man kan ikke isoleret bestride brevs indhold, der vel er genlyd af et pavebrev, nemlig at det kunne ske, at sognets indtægter blev formindsket. Imidlertid kunne man sige, at sognet ligger i et udpræget kolonisationsområde i Nordsjælland og ikke er repræsentativt for de tæt bebyggede dele af Danmark. Man kan også sige, at meningen med brevet var, at klosteret netop skulle have alle indtægter af sognet. Som det siges til klosteret: „I skal have den tredjedel af tienden, som vi skulle have af hele det sogn, og at alle der dyrker jorden i samme sogn, på deres vogne skal bringe tienden til Eders lade inden for dette sogns grænser“. Men min hovedindvending mod at tolke brevet som indicium for fri knopskydning af sogne, for at sognesystemet endnu ikke var låst, ligger i andre dokumenter vedrørende Tjæreby kirke.

De viser, at klosteret vågede nøje over, at der ikke gik en stump fra sognets indtægter. Fra tiden efter 1180 har vi et brev, der viser, at Esrummunkene havde erhvervet fire landbogårde i Tjæreby sogn og forvandlet dem til grangier.¹⁴ Grangier var ifølge privilegierne tiendefri, så Esrummunkene gjorde indhug i Æbelholtmunkenes indtægter; ganske vist ikke meget, kun fire ørtug korn. Men det var nok til at udløse en strid, der måtte bilægges med højtidelige diplomer og kompensation af anden tiende. Det turde vise, at man ikke ustraffet formindskede sognets tiendeindtægter, og at sognet set fra kirkeejerens side var låst. Man havde vel næppe et samfund, hvor „den enkelte kunne vælge, hvilken kirke, man ville sogne til“, som det bliver udtrykt i afhandlingen. Det kan i al fald ikke vises med eksemplet Tjæreby.

¹³ *Diplomatarium Danicum* 1. rk., bd. 3, nr. 20. Her i oversættelsen i *Danmarks Riges Breve* 1. rk., bd. 3, nr. 20.

¹⁴ *Diplomatarium Danicum* 1. rk., bd. 3, nr. 97, nr. 98.

Man kan måske med fordel beskrive det, som sker med de kirkesøgende, på samme måde, som man gør i tysk og svensk litteratur, nemlig som et skift fra personlige bånd til territoriale bånd. Det er jo helt typisk for tiden, fra rige til landsby, at der på alle niveauer sker en stigende territorialisering og fiksering, og det, som i afhandlingen kaldes lukningen af sognesystemet, er vel blot et element af denne proces. Som for nylig bemærket af den svenske historiker Christian Lovén er det måske endda at ramme ved siden af at opsætte dette skel mellem personlige og territoriale bånd. Som han siger det, var det vigtige vel gennemgående, at mennesker vidste, hvilken kirke de skulle høre messen i, døbe deres barn i eller begravnes ved.¹⁵

Aristokraternes magt?

Afhandlingen anser de tidlige 1000-1100-tals kirker for i meget høj grad at være egenkirker, gårdkirker eller privatkirker.¹⁶ Som en følge heraf lyder det logisk på afhandlingens side 666: „Når det gælder den del af kirkerne, som man kan betragte som gårdkirker, må deres antal og placering afspejle datidens ejerstruktur“. Udsagnene om gårdkirkerne må altså føre til tanker om en anden af de faktorer, som ifølge afhandlingen skaber bevægelse i kirkestrukturen, nemlig udviklinger i socialstrukturen, ejerstrukturen eller godsstrukturen. *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark* har da også et afsnit om gårdkirker (s. 495 ff.), der blot ikke er afhandlingens bedste. Det strejfer selvfølgelig af og til socialstrukturen på landet og nævner, at der i den tidlige periode var brydegårde. Men man må sige, at det ikke giver ret meget indtryk af, hvordan det var med de sociale forhold i det tidlige Danmark.

I engelsk forskning har man fokuseret på ændringerne i 1000-tallet, hvor store godser forsvinder, samtidig med at minstersystemet bryder sammen, og hvor mindre godser og deres lokale kirker vokser frem til gengæld. I Danmark har Erik Ulsig i al fald for Sjælland påvist

¹⁵ Christian Lovén: „Sockenutbrytningar och landskapslagar“, i Martin Berntson & Anna Minara Giardi (red.): *Kyrklig rätt och kyrklig orätt: kyrkorättsliga perspektiv. Festskrift till professor Bertil Nilsson*, Artos & Norma, Skellefteå 2016, s. 53-66

¹⁶ Jf. afhandlingen s. 12: „de ældste kirker var private kirker, egenkirker, gårdkirker“; s. 507: „udgangspunktet var en situation, hvor langt de fleste kirker var at betragte som privatkirker“. Spørgsmålet om kirkebyggerne og kirkebrugerne er naturligvis et klassisk emne i historieskrivningen. Jf. bl.a. Axel Bolvig: „Hvem blev kirkerne bygget til“, *Siden Saxo*, nr 4, 1992, s. 7-9. Axel Bolvig: *Kirkekunstens storhedstid – om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, Gyldendal, København 1992. Ebbe Nyborg: „Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri“, i Robert Egevang (red.): *Strejfllys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Nationalmuseet, København 1979, s. 37-64.

en lignende ejendomsudvikling for 11-1200-tallet, hvor indledningsvist store samlede godskomplekser er centreret omkring hovedgården, *mansio* eller *curia*, som administrerer hele bebyggelser totalt.¹⁷

Dette system afvikles så i den følgende tid til gengæld for langt mere spredte ejendomssystemer, strøgods, baseret på landgildebetalinger fra landbogårde og senere fæstegårde. Et eksempel på den gamle struktur kunne være hovedgården Holbæk, som ærkebiskop Absalon i 1198 på borgen Havn gav til Sorø kloster: „gården Holbæk med tilliggende torper (Tveje-) Merløse, Stripperup, Tåstrup og Ulstrup“.¹⁸ Skønt vi ikke ved det sikkert, er det ganske rimeligt at formode, at hovedgården Holbæk omkring 1200 havde en gårdkirke eller gårdkapel. Dette stormandens gårdkapel kunne være blevet en almindelig sognekirke, men den blev faktisk kort efter, i al fald før 1231, en kongelig kirke i en by, da kongen erhvervede Holbæk og gav den købstadsstatus.

Holbæk tjener her udelukkende til illustration, og det generelle spørgsmål er, om forfatteren ikke mere konkret burde have overvejet de grundlæggende transformationer af godssystemet, der fandt sted i 1100-tallet og det tidlige 1200-tal. Altså, hvilken betydning havde ændringerne i aristokratiets struktur og godsstrukturerne i Danmark for den tidsmæssige udvikling inden for kirke, sogn og tiende?

At der var stormænd, storkvinder og aristokrater bag mange af de tidlige kirker, er der ingen tvivl om. Men som bemærket af andre: Nogle steder var det nok ikke aristokrater, der var de aktive. Afhandlingen antager jo, som sagt, at de fleste kirker i den ældste tid var egenkirker, og vistnok mere eller mindre – men ikke helt – at de fleste var aristokratkirker. Her kunne man nok med fordel igen have set på socialstrukturen i Danmark. Der er for det første næppe tvivl om, at hele den retshabile befolkning i Danmark i ældre tid betegnede som „bønder“. Der er for det andet heller ikke nu meget tvivl om, at dele af den jyske socialstruktur var langt mere egal end den sjællandske.¹⁹ Og det er for det tredje efter Anders Bøghs artikel „Bundones Regis“ indlysende, at der var herreder, hvor antallet af selvejere, bøndernes efterkommere, var 100 % i senmiddelalderen – der var altså ingen rigtige

¹⁷ Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser*, Gyldendal, København 1968.

¹⁸ *Diplomatarium Danicum* 1. rk, bd. 3, nr. 253.

¹⁹ Jfr. Axel Bolvig: *Kirkekunstens storhedstid – om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, Gyldendal, København 1992. Bjørn Poulsen: „Middelalderens landbrug“, i Lennart Secher Madsen (red.): *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev 2003, s. 375-433, 458-715.

aristokrater her i den tidlige middelalder.²⁰ Måske snarere folk som de bønder Gutchi, Agi og Atti, der skal have bygget kirken på Fur omkring 1130 og indviet den til Skt. Morten.²¹ Afhandlingen kunne godt have været mere åben over for tidligt kirkebyggeri på bred, fælles, man fristes til at sige folkelig, basis.

I den forbindelse kan man så fundere over, at afhandlingen antager, at netop afviklingen af privatkirkerne omkring 1200 udgør en grund til efterfølgende massiv ødelægning af kirker. Når der nu kan påvises udbredt tilstedeværelse af bondeje/selveje i visse egne (Slesvig/Jylland), kunne man vel antage, at det havde konsekvenser for stabiliteten i kirkestrukturen. Bliver den ikke større, da der her ikke skulle nedlægges overflødige aristokratkirker? Eller blev den som i visse svenske egne, hvor der ikke var særlig regulering på kirkebyggeriet, mindre, da aristokraterne – og måske biskoppen – ikke lagde bånd på kirkebyggeriet? Bønderne byggede så bare løs, og det hævnedes sig, da den demografiske tilbagegang kom i 1300-1400-tallet. De byggede måske over evne i 1200-tallet, fordi de kunne og måtte, og derfor gik det så galt i Jylland, som det gjorde.²²

Byerne som indikator

Byer og kirker indtager en pæn løbende plads i afhandlingen. Til det kunne man sige, at byer er noget ganske andet end land, og at det ikke altid virker så godt uformidlet at drage vidnesbyrd om bykirker ind i diskussionen om de samlede ændrede strukturer, bl.a. i forbindelse med diskussionen af ødekirker. Man kunne også godt savne en noget klarere kontrastering mellem de tidlige kirkerige byer før 1150 og de senere med én hovedkirke – og igen det kan være generende, at vi ikke hører noget om kirkestrukturen i 1000-tallet, her altså i byerne. Men det er ikke det, som jeg vil berøre her.

Byerne trækkes særligt frem, når Kieffer-Olsen skal bestemme et af sine nøglepunkter, nemlig, hvornår lukkede sognestrukturen territorielt til, hvornår standsede knopskydningen af sogne? Interessen er her klart at vise en flydende tilstand så længe som muligt, adskilligt længere end det centrale Europa. Afhandlingen er logisk nok interesseret i at datere, hvor længe man fra begyndelsen kunne danne et selvstæn-

²⁰ Anders Bøgh: „Bundones Regis“. Selvejrbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen“, i Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2007, s. 117-149.

²¹ *Diplomatarium Danicum*, 1. rk., bd. 3, nr. 149. Erik Pontoppidan: *Den danske Atlas*, bd. 4, A. H. Godiche, København 1768, s. 741-42.

²² Engberg: *Danmarks døde kirker*, s. 99 anfører, at der fra tiden 1300-1525 er kendt 64 nedlagte kirker i Danmark. Heraf var de 59 jyske.

digt bysogn, og især, hvornår den kirkelige bygning i byen kun blev et kapel under et landkirkesogn. Det sidste turde jo nemlig være et tegn på, at det geografiske sogn var låst (eller anderledes udtrykt: man var overgået til det territoriale sogn).

I den forbindelse bruger Kieffer-Olsen Anders Andréns *Den urbana scenen* og henholder sig til dennes kriterier for, hvornår en by er en by.²³ Afhandlingen finder altså nogle danske byer, hvor bykirken kun havde status som kapel og daterer dem ud fra Andréns bykriterium. Dette er ganske vist legitimt, men det er efter min mening også at anvende materialet, så det kommer til at passe til den relativt sene datering af låsningen af sognene sidst i 1200-tallet. På afhandlingens side 41 gives følgende eksempler: 1) Sønderborg. Andréns datering: år 1307. 2) Ebeltoft. Andréns datering: år 1301. 3) Eckernförde. Andréns datering: år 1288. 4) Assens. Andréns datering: år 1295. Følger man dette, kan man fint argumentere for, at det først var i slutningen af 1200-tallet, at sognet lukkede til. Det går bare mindre pænt op, hvis man ser nærmere på byerne.

Ved hjælp af de yderligere studier får man følgende sandsynlige dateringer på deres opståen.²⁴ 1) Sønderborg: anlagt af Albrecht af Orlamünde i 1230'erne (i stedet for 1307).²⁵ 2) Ebeltoft: vel opstået 1200-tallet (i stedet for 1301).²⁶ 3) Eckernförde: by omkring 1240 (i stedet for 1288).²⁷ 4) Assens: by i første halvdel af 1200-tallet (i stedet for 1295).²⁸ Stoler vi på disse dateringer, kan der bedre argumenteres for en lukning af sognenettet først i 1200-tallet end for en senere i 1200-tallet, og dermed ville en af pillerne i afhandlingens argumentation for den længe flydende sognestruktur være faldet.

Et anden af Kieffer-Olsens argumenter (s. 70) tager udgangspunkt i, at kirke- og sognelister (som sognelisterne fra Roskildebispens jor-

²³ Anders Andréns: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*, CWK Gleerup, Liber, Malmö 1985.

²⁴ Se Hans Krongaard Kristensen & Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2016.

²⁵ Inge Adriansen & Peter Dragsbo (red.): *Sønderborg i middelalderen, Sønderborg i 750 år - tværsnit og perspektiver*, Museet på Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Sønderborg 2005, s. 17ff.

²⁶ Jfr. Knud C. Jensen & Jacob Vedsted: *Ebeltoft - købstadsliv i 700 år*, Ebeltoft Kommune / Ebeltoft Museum, Ebeltoft 2001.

²⁷ Henning Unverhau: „Die Anfänge der Stadt Eckernförde“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 115 (1990), s. 9-45.

²⁸ Svend Aakjær (udg.): *Kong Valdemars Jordebog*, bd. 1, København 1926, s. 12. *Diplomatarium Danicum*, 2. rk., bd. 4, nr. 163. Erik Kroman (udg.): *Danmarks Gamle Købstadslovgivning*, bd. 1, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1959, p. 267f, § 7. Byen havde omkring 1250 teglstenskirke.

debog) først er bevarede fra omkring 1300, og forklarer dette med, at kirkesogneorganisationen først da lå fast. Før da var der grund til den slags lister. Denne antagelse vil jeg gerne sætte spørgsmålstegn ved. Overleveringens kronologi skyldes nok snarere, at vi fra 1290'erne i det hele taget fik lister, jordebøger og den slags, altså et almindeligt skridt fremad i registrering, i *literacy*. Kilden *Ribe Oldemoder* med godsfortegnelser, skøder etc. er i sin helhed fra tiden mellem 1290 og 1320, og *Træbogen*, Roskildebispens først bevarede jordebog, er fra 1290. Aarhuskannikernes Jordebog stammer fra omkring 1315, mens kongen på Skånemarkedet omkring 1316 fik lavet de først kendte lister over boderne her.²⁹ Kirkelisternes opdukken omkring 1300 udgør altså ikke et holdbart argument for sognets sene låsning. Men naturligvis indeholder værket andre argumenter for dette.

Konklusion

Sammenfattende kan man sige, at *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark* modigt begiver sig ind i et centralt felt i dansk middelalderhistorie. Den vil ret meget, kommer forbi en mængde emner, og en hel del kan da også diskuteres. Bogens komposition er på ingen måde stram, men påvisningen af en dynamisk kirkestruktur i middelalderens Danmark repræsenterer ny viden, der ikke kan affejes, og som ganske sikkert fremover vil føre til yderligere forskning og diskussion. Kirketallet bliver aldrig det samme.

²⁹ Nils Hybel & Bjørn Poulsen: *The Danish Resources, c. 1000-1550. Growth and Recession*, Brill, Leiden 2007, s. 95-96.